

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA PARÇALARÜSTÜ SESBİRİMLERİN ÇEVRIYAZIDA GÖSTERİLMESİ VE İNCELENMESİYLE İLGİLİ SORUNLAR

Hakan AKCA*

Öz: *Sesbirimler parça sesbirimler ve parçalarıüstü sesbirimler olmak üzere ikiye ayrılır. Basitçe tanımlarsak çoğunluğu yazıda gösterilebilen ünlü, ünsüz, yarı ünlü, kayan ünlü gibi dil birimlerine parça sesbirimler denir. Konuşmada anlam ayırt edici olarak bulunan fakat yazıda gösterilmeyen vurgu, ton, durak, kavşak, ezgi, süre gibi ses birimlerine ise parçalarıüstü sesbirimler (bürünbirimler) denir. Parçalarıüstü sesbirimlerin anlam ayırma, iletişimde duyguyu ifade etme, dilde akıcılığı sağlama gibi işlevleri vardır. Konuşma dilinde özellikle vurgu, ton/tonlama, hız, ezgi gibi parçalarıüstü sesbirimler ifadenin anlamının değişmesi ya da sınırlanması konusunda büyük rol oynarlar. Bilindiği gibi ağız araştırmaları sözlü metinler üzerinde yapılmaktadır. Sözlü metinlerin ana kaynağı olan konuşma dili ise hem parça hem parçalarıüstü ses birimlerden oluşur. Bu sebeple bir dil, lehçe veya ağzın parça ve parçalarıüstü sesbirimlerinin tespit edilmesinde ağız araştırmaları büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de yapılan ağız araştırmalarında parça sesbirimlerle ilgili sorunlar olduğu gibi parçalarıüstü sesbirimlerle ilgili sorunlar da vardır. Bugüne kadar Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarıyla ilgili pek çok sorunu dile getiren çalışmalar yapılmış ancak parçalarıüstü sesbirimlerle ilgili sorunlara değinilmemiştir. Bu çalışmanın konusu, ağız araştırmalarında parçalarıüstü sesbirimlerin gösterilmesi ve incelenmesinde ortaya çıkan sorunların tespit edilmesidir. Özellikle sesin şiddet, perde, frekans, süre gibi akustik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıktıkları için vurgu, ton, tonlama, ezgi gibi parçalarıüstü sesbirimlerin tespit edilmesi ve bunların yazıda gösterilmesinde birtakım sorunlarla karşılaşılacaktır. Çalışmanın amacı, ağız araştırmalarında parçalarıüstü sesbirimlerin gösterilmesi ve incelenmesiyle ilgili sorunları ortaya koymak ve bunlara birtakım çözüm önerileri sunmaktır. Ağız çalışmalarında parçalarıüstü sesbirimler ile ilgili sorunlar, Transkripsiyon Sorunu ve İnceleme Sorunu olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır.*

Anahtar Sözcükler: *Ağız araştırmaları, parçalarıüstü sesbirimler, çevriyazı, fonetik gösterim, Türkiye Türkçesi ağzları.*

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: hakan.akca@hbv.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2524-1463.

Problems with the Transcription and Examination of Suprasegmental Phonemes in Dialect Studies

Abstract: Phonemes are divided into segmental phonemes and suprasegmental phonemes. To define simply, phonemes are linguistic units such as vowels, consonants, semi-vowels, diphthongs that most of which can be shown in writing. Phonemes such as stress, tone, pause, juncture, melody, and length, which exist in speech as semantic distinguishers but are not shown in writing, are called suprasegmental phonemes. Suprasegmentals have functions such as semantic distinguishing, expressing emotions in communication, and ensuring fluency in language. In spoken language, suprasegmental phonemes such as stress, tone/intonation, speed, and melody play a major role in changing or limiting the meaning of the expression. As it is known, dialect studies are carried out on speech texts. Spoken language, which is the main source of spoken texts, consists of both segmental and suprasegmental phonemes. For this reason, dialect studies are of great importance in determining the segmental and suprasegmental phonemes of a language, dialect or subdialect. In dialect studies, conducted in Türkiye, there are problems with segmental phonemes as well as with suprasegmental phonemes. To date, many studies have been conducted expressing problems related to Türkiye Turkish dialect studies, but the problems related to suprasegmental phonemes have not been mentioned. The subject of this study is to determine the problems that arise in transcribing and examining suprasegmental phonemes in dialect studies. Some problems arouse in detecting suprasegmental phonemes such as stress, tone, intonation, melody and transcribing them, especially since they occur depending on the acoustic properties of sound such as volume, pitch, frequency, and length. The aim of the study is to reveal the problems related to the transcription and analysis of suprasegmental phonemes in dialect studies, and to offer some solutions to them. Problems related to suprasegmental phonemes in dialect studies are discussed under the headings of Transcription Problem and Analysis Problem.

Keywords: Dialect studies, suprasegmental phonemes, transcription, phonetic notation, Turkish dialects.

Giriş

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili çalışmaların başlangıcı 1867 yılına kadar uzanır. A. Maksimov'un 1867 yılında St. Petersburg'da yazmış olduğu *Opit izslédovanija tjurskich dialektov v Chudavendgaré i Karamanii* "Hüdavendigâr ve Karamanlı Ağızları Üzerine Bir İnceleme Denemesi" adlı eseri, Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan ilk çalışma kabul edilir. Türkiye Türkçesi ağızları, başlangıcından 1940 yılına kadar daha çok yabancı araştırmacılar tarafından incelenmiştir. 1940 yılından sonra Ahmet Caferoğlu'nun çalışmalarıyla birlikte yerli araştırmacılar dönemi başlamıştır (Korkmaz, 1976, s. 143-144).

Yerli araştırmacılar dönemiyle hız kazanan Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları, yaklaşık seksen beş yıllık süreçte önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Türkiye’de yeni üniversitelerin kurulması, ağız araştırmaları konusunda uzmanların yetişmesi, ulaşım imkânlarının kolaylaşması, ses ve görüntü kaydı ile arşivleme teknolojilerinin ilerlemesi, ağız araştırmalarının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu gelişmelere paralel olarak ağızlarla ilgili akademik çalışmaların sayısı da epeyce artmıştır. Ancak bütün bilim dallarında olduğu gibi ağız araştırmalarında da birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlardan biri de parçalarüstü sesbirimlerin çevriyazıda gösterilip gösterilmeyeceği veya nasıl gösterileceği; incelenip incelenmeyeceği veya ne kadarının inceleneceği ile ilgilidir. Günümüze kadar ağız çalışmalarında kaynak kişi, derleme, inceleme, yöntem, sözlük ve dizinle ilgili sorunları dile getiren pek çok çalışma yapılmasına rağmen parçalarüstü sesbirimlerle ilgili sorunlara değinilmemiştir.

Bu çalışmanın konusu, ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin çevriyazıda gösterilmesi ve incelenmesinde ortaya çıkan sorunların tespit edilmesidir. Ağız araştırmalarında karşılaşılan sorunları tespit etmek ve bunlara bazı çözüm önerileri sunmak büyük önem taşımaktadır. Çalışmanın amacı, ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin çevriyazıda gösterilmesi ve incelenmesiyle ilgili sorunları ortaya koymak ve bunlara birtakım çözüm önerileri sunmaktır.

Çalışmada ilk önce parçalarüstü sesbirimler hakkında kısa bilgi verilmiş, daha sonra ağız çalışmalarında parçalarüstü sesbirimler ile ilgili sorunlar, *Transkripsiyon Sorunu* ve *İnceleme Sorunu* olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır.

Parçalarüstü Sesbirimler (Bürünbirimler)

Sesbirimler, parça sesbirimler ve parçalarüstü sesbirimler olmak üzere ikiye ayrılır. Çoğunluğu yazıda gösterilebilen ve dil bilgisinde tek tek incelenebilen ünlü, ünsüz, yarı ünlü, kayan ünlü gibi dil birimlerine *parça sesbirimler* (segmentals) denir. Konuşmada anlam ayırt edici olarak bulunan fakat yazıda gösterilmeyen vurgu, ton, kavşak, durak, ezgi, süre gibi ses birimlerine ise *parçalarüstü sesbirimler* (suprasegmentals) denir.

Parça sesbirimleri örten anlam ayırıcı ya da (*ünlü uyumu gibi*) düzleyici sesletim özelliklerine ilk önce *parçalarüstü sesbirim* deniyordu, ancak sonradan bunlara “bürünen şey” anlamında *bürün* (prosody) denmesi uygun görülmüş ve bu terim yaygınlık kazanmıştır. Türkçede anlam ayırıcı olanlar *uzunluk / süre, vurgu, durak, perde değişimi / ton, ritim* ve *ezgidir* (Demircan, 2001, s. 26).

Konuşma dilinin ayrılmaz bir parçası olan *bürün*, bir yabancı dilin en zor öğrenilen alanlarından biridir. Her dilin kendine özgü bir *bürün* sistemi vardır. Bir dilin konuşuru, kendi ana dilindeki bürünsel özellikler konusunda, ana dil edinimi sürecinde kazandığı bilgi ve sezgiye sahiptir. Örneğin, bir ana dilin konuşurları, sorulduğunda, bürünsel özellikleri doğru biçimde belirleyemeseler de söyleyişteki farkları ve bu farkların anlamı nasıl etkilediğini bilirler. Bir dili ana dili olarak konuşanlar, bürünsel açıdan aynı sözcükleri veya cümleleri benzer biçimde söyleyebilirler. Ancak bir dil sahası içerisinde bölgelere ve sosyal sınıflara özgü bürün farkları olabilir. Örneğin, Türkçenin çeşitli ağızları aynı zamanda bürünsel özellikler bakımından da birbirinden ayrılır. Bir Trakyalının, Egelinin, Kıbrıslının veya sosyal grupların ağız özelliklerini İstanbul ağzına dayanan Ölçünlü Türkçeden ayıran özellikler arasında bürün farkları da vardır (Demir ve Yılmaz, 2018, s. 41-42).

Parçalarüstü unsurların tümü aynı zamanda *prosodi* diye de adlandırılır. *Prosodi* tamamen aynı anlamda olmasalar da *suprasegmental* teriminin eşanlamlısı olarak

kullanılır. *Prosodi* teriminin bir anlamı da şiirdeki yapıları ölçü bakımından incelemektir. Bazı dilbilim çalışmalarında kullanılan *bürünbilim* de *prosodi* ile aynı anlamdadır (Demirci, 2017, s. 96).

Parça sesbirimleri özeldir, bu sebeple işitilir, çoğu yazıya yansır ve görülebilir; parçalarüstü sesbirimleri ise geneldir, yalnızca işitilir ve genellikle yazıya yansımaz çünkü bazı dillerde uzunluk ve vurgu yazıda gösterilmektedir. Parça sesbirimler, ses (konuşma) aygıtı tarafından üretilen sesleri ifade eder. Parçalarüstü sesbirimlerde ise üretilen ses/seslerin oluşturduğu hece, kelime, kelime grubu ve cümlelerdeki anlama bağlı nicelik tasarrufları söz konusudur. Bu nicelik tasarrufları nitelikte yani anlamda değişmeye yol açabilir. Örneğin, bir biçimbirimin vurgu değişikliği ile yeni bir anlam kazanması durumunda sesbirimsel vurgudan söz edilebilir. Vurgu, bir sesbirim olarak işlev görür. Ton değişikliği de anlamı farklılaştırabilir, aynı kelime, kelime grubu ya da cümle, ton değişiklikleri ile farklı anlamlar kazanabilir (Eker, 2007, s. 28).

Parça ve parçalarüstü sesbirimler arasındaki farklardan biri de bölümlenme veya parçalanabilmedir. Örneğin *kan* ve *kaz* kelimelerindeki sesbirimler /k/, /a/, /n/, /k/, /a/, /z/ şeklinde çizgisel olarak bölümlenebildikleri için aynı zamanda parça sesbirimlerdir, ancak vurgu, uzunluk, ton, ezgi gibi birimler genellikle yazıda gösterilmedikleri ve bu sebeple bölümlenemedikleri için *parçalarüstü sesbirimler* diye adlandırılır (Kerimoğlu, 2017, s. 149).

Parçalarüstü sesbirimler karşılığında *seslerüstü* (suprasegmental) *birimler* terimini kullanan Uzun, *seslerüstü* süreçler için de *üstek* (suprafik, simulfik, superfik) terimini önermektedir. Uzun'a göre *üstek*, bir tabandan tek tek sesler değil, ses birliklerini gerektiren vurgu ve tonu değiştirme yoluyla yeni tabanlar türetme görevinde bulunduğu varsayılan ektir. Türkçe cins isimlerde genellikle son hecede bulunan kelime vurgusu diğer hecelere çekilerek özel isimler oluşturulabilir: orDU > ORdu, beBEK > BEbek vb. Bu örneklerde olduğu gibi cins isimlerden özel isimler türetmeye yarayan vurgu, bir *üstek* sayılabilir. Ancak vurgu yeri değiştirme yoluyla kelime türetme veya kelimeleri çekimleme Türkçe için tipik değildir (2006, s. 39). Parçalarüstü sesbirimler hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Ergenç, 1989, s. 32-73; Üçok, 2007, s. 105-150; Demircan, 2001, s. 123-174; Eker, 2005, s. 317-325; Coşkun, 2016, s. 142-156; Sebzecioğlu, 2016, s. 95-111; Demirci, 2017, s. 96-102; Johanson, 2021, s. 956-960; Özçelik, 2023, s. 493-519).

Parçalarüstü sesbirimlerin anlam ayırma, iletişimde duyguyu ifade etme, dilde akıcılığı sağlama gibi işlevleri vardır.

1. Anlam Ayırma: Türkçede parçalarüstü birimler, benzer kelimeleri, kelime gruplarını veya cümleleri anlam bakımından ayırt etmeye yardımcı olur. Vurgu, ton, kavşak, durak, ezgi gibi parçalarüstü özellikler, kelimelerin, kelime grubu veya cümlelerin sınırlarını ve anlamlarını belirler.

2. İletişimde Duyguyu İfade Etme: Parçalarüstü birimler, iletişimde duygusal farklılıkları belirtmeyi sağlar. Vurgu, ton, ezgi ve süre gibi parçalarüstü özellikler, konuşurun duygularını ve vurgulamak istediği noktaları ifade etmesine yardımcı olur.

3. Dilde Akıcılığı Sağlama: Parçalarüstü birimler, dilin akıcılığını sağlar. Başka bir ifadeyle vurgu, tonlama ve ezgi, dilin doğal akışını ve ritmini oluşturur. Bu da konuşmanın daha akıcı ve anlaşılır olmasını sağlar.

Konuşma dilinde özellikle vurgu, ton/tonlama, hız, ezgi gibi parçalarüstü sesbirimler ifadenin anlamının değişmesi ya da sınırlanması konusunda büyük rol oynar. Hirik,

yüklem konumunda kullanılabilecek isim ve fiil cinsinden kelimelerin zaman, kip ve şahıs ekleriyle çekimlenerek tekrarlı yüklem olduklarında ve her bir çekimin hem bu eklerle hem de parçalarüstü sesbirimlerle etkileşimi sonucunda ortaya çıkması muhtemel anlamlara dair etkilerini belirlemeye çalışmıştır. Araştırmacı, tekrarlı yüklemlerde parçalarüstü sesbirimlerin *ima etme, kesinlik / onaylama / emin olma, sitem etme, pişman olma, dolaylı bilgi aktarma, güven verme, hatırlatma, şaşırma, kararlı olma / zorunlu olma ve tavsiye etme* olmak üzere on farklı anlam oluşturduğunu tespit etmiştir (Hirik, 2019, s. 6-16).

1. Ağız Çalışmalarında Parçalarüstü Sesbirimler ile İlgili Sorunlar

1.1. Transkripsiyon Sorunu

Ağız çalışmalarında transkripsiyon sorunu üzerine günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır ve bunlar daha çok parça sesbirimlerle ilgilidir (*bk.* Gülensoy, 1979, s. 160-190; Delice, 1995, s. 119-126; Sağır, 1997a, s. 126-138; Ercilasun, 1999, s. 43-48, Demiray, 2008, s. 215-227; Pekacar ve Dilek, 2009, s. 575-583, Korkmaz, 2011, s. 45-50). Söz konusu çalışmalarda transkripsiyon sorunlarına değinilmiş ve ağız araştırmalarında çevriyazı birliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Ercilasun, “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri” adlı bildirisinde transkripsiyon sorununun aynı seslerin farklı harf ve işaretlerle gösterilmesi veya aynı harf ve işaretlerin farklı sesleri göstermesi olmak üzere iki yönü olduğunu belirtmiştir (1999, s. 43). Ancak ağız çalışmalarında transkripsiyonla ilgili sorunlar henüz tamamen çözülememiştir. Ercilasun’un 1999 yılında tespit ettiği, aynı seslerin farklı harf ve işaretlerle gösterilmesi veya aynı harf ve işaretlerin farklı sesleri göstermesi sorunları hâlen devam etmektedir.

Ağız araştırmalarında transkripsiyonla ilgili bazı sorunları tespit eden Demir, çevriyazıda k-ğ-h, t-d, b-p gibi ötümlü-ötümsüz karşılıkları bulunan patlamalı ünsüz çiftlerinden hangisinin kullanılacağına karar vermenin güç olduğunu, ötümlü ve ötümsüz biçimleri olan iki ötümsüz ünsüz yan yana geldiğinde genellikle birincinin ötümsüz ama soluksuz, ikincinin ise ötümlü olarak işitildiğini (*atdı, yapdı*), bu seslerin niteliklerinin tam olarak tespiti için bilgisayar yardımı gerektiğini, bazen kelimedede uzun bir ünlü mü yoksa ikiz bir ünlü mü olduğuna (*deyil-deil-de:l, ağır, ar, a:r vb.*) karar vermenin zor olduğunu söylemiştir (2013, s. 79).

Karahan, “Ağız Araştırmalarında Fonetik Laboratuvarların Önemi” (2020, s. 87-90) adlı çalışmasında bazı alt sesbirimlerin tespiti ve tanımlanması ile ilgili sorunlara değinmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarına dayalı derleme-inceleme içerikli çalışmaların inceleme bölümlerinde verilen belirli bazı ara seslerin tespiti ve tanımlanmasının sorunlu olduğunu vurgulayan Karahan, yarı kalın /á/, /í/, /ó/, /ú/ ünlüleri, kapalı /è/ ünlüsü, açık /e/ ünlüsü (/ä/), geniz ünlüleri: /ã/, /ẽ/, /ĩ/, /õ/, /ũ/, /ü/, damak ünsüzleri /g/, /k/, dip damak/gırtlak /g/, /k/ ünsüzleri ve orta damak /g/, /k/ ünsüzlerinin tespitinin kulaktan dinleme yöntemiyle zor olduğunu, bunların en doğru şekilde tespit edilebilmesi için fonetik laboratuvarlara ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.

Ağız çalışmalarında transkripsiyonun kapsamının belirlenmesi de önemli bir yöntem sorunudur. Vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimlerin yazıda gösterilmesi bir yana, parçalı seslerin özgün söylenişlerine göre kaydedilmesi bile diakritik işaretlerden yararlanmayı gerektiren önemli ve zahmetli bir iştir. Çevriyazıda ne kadar ayrıntının gösterileceği konusunda sesleri algılamının güçlüğü kadar çalışmanın hedef kitlesinin kim olacağı da etkilidir (Demir, 2013, s. 77).

Görüldüğü gibi ağız araştırmalarında parça sesbirimlerin yazıya geçirilmesinde pek çok sorunla karşılaşmaktadır. Bunlara parçalarüstü sesbirimler de eklendiğinde sorunlar artmaktadır. Nitekim ölçünlü Türkçede bile sesbirimlerin sayısını tespit etmek kolay değildir. Eker (2007, s. 39), ödünç sesbirimlerle birlikte Ölçünlü Türkçede 12 ünlü, 23 ünsüz olmak üzere toplam 35, diğer ödünç sesbirimlerle 37 sesbirim olduğunu, parçalarüstü sesbirimler de hesaba katıldığında bu sayının daha da arttığını, 4 yükseklik sesbirim, 3 bağlama sesbirim ve vurgu sesbirimle birlikte sayının 45'e (37+8) çıktığını belirtmiştir.

Ağız çalışmalarında ise sesbirimlere alt sesbirimlerin eklenmesiyle transkripsiyon sorunu daha da büyür. Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü ve ünsüzlerin sayısını araştıran Sağır, ünlü sayısını (9+39) = 48; ünsüz sayısını da (26+59) = 85 olmak üzere toplam 133 olarak belirlemiştir (1999, s. 987). Sağır, bir başka çalışmasında, Türkiye Türkçesi ağızlarında 6 farklı a, 10 farklı e, 3 farklı ı, 7 farklı i, 3 farklı o, 3 farklı ö, 5 farklı u, 3 farklı ü tespit etmiştir (1997b, s. 377-390). Sağır'ın tespitleri, ağız araştırmalarında transkripsiyon sorunun büyüklüğünü göstermektedir.

Ağız araştırmalarında transkripsiyon konusunda bugüne kadar yapılan çalışmalarda parçalarüstü sesbirimlerle ilgili sorunlara pek değinilmemiştir. Parçalarüstü sesbirimlerin ağız çalışmalarında gösterilip gösterilmemesinin çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan ilki, fonetik yerine fonolojik transkripsiyon tercihidir.

Fonolojik yazımda bir ağızdaki fonem kadar işaret kullanılır, fonetik ayrıntılar gösterilmez. Dolayısıyla ağızlara özgü bazı özellikleri tam olarak yansıtmaya da özel bir ses bilgisi veya bürün çalışmasının söz konusu olmadığı çalışmalarda fonolojik transkripsiyon yeterlidir (Demir, 2013, s. 74, 75). Bir başka sebep, ağız araştırmacısının parça sesbirimlere odaklanması, parçalarüstü sesbirimleri göz ardı etmesi olabilir. Özellikle vurgu ve tonlamanın soru yapma işlevinin veya anlam ayırıcı etkisinin olmadığı bir yöre ağızı üzerine yapılan çalışmada parçalarüstü sesbirimleri göstermek tercih edilmemiş olabilir. Parçalarüstü sesbirimlerin çevriyazıda gösterilmemesinin bir başka sebebi, bu durumun çalışmanın amacı, yöntemi ve hedef kitlesine göre değişmesidir. Nitekim bazı ağız çalışmalarında vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimler çevriyazıda hiç gösterilmemiştir.

Bir başka sorun, parçalarüstü unsurların yazıda nasıl gösterileceğiyle ilgilidir. Alfabeler parçalarüstü unsurları göstermede oldukça kısıtlı oldukları için özellikle ton, perde, vurgu, ezgi vb. birimler farklı işaretlerle gösterilir. Bunun için bazen büyük harfler, bazen koyu, bazen italik yazı, bazen de çizgiler kullanılmaktadır (Demirci, 2017, s. 97).

Vurgulu hece, dil bilgisi çalışmalarında genellikle büyük harflerle gösterilir. Örneğin, ANkara, ÇANKırı, isTANbul, günLERce, çoCUK, yaVAŞça vb. Ancak vurgulu heceyi büyük harflerle göstermek ağız çalışmaları için uygun değildir. Çünkü Türkiye'de yapılan ağız araştırmalarında büyük harfler yarı ötümlü ünsüzleri göstermek için kullanılabilir. Örneğin, *P*: p ile b arası ünsüz, *T*: t ile d arası ünsüz vb. Bu sebeple ağız çalışmalarında vurgulu heceler büyük harflerle gösterilmez. Ağız araştırmalarında vurgunun, vurgulu hecenin başına konan kısa, dikey bir çizgi ile gösterilmesi daha pratik bir yoldur: '*a*ngara "Ankara", '*i*mine "Emine", '*b*ili'yoη? "biliyor musun?", '*ā*n'i'yoη "anlıyor musun?" vb.

TDK tarafından belirlenen, ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon alfabesinde parçalaüstü sesbirimlere ait yalnızca uzunluk ($\bar{\quad}$), vurgu (\cdot), yükselen ton (

˘) ve alçalan ton (˘) işaretlerine yer verilmiş, öteki parçalarüstü sesbirimlerle ilgili işaretlere yer verilmemiştir (Ercilasun, 1999, s. 78). Parçalarüstü sesbirimlerle ilgili diğer işaretler konusunda Uluslararası Fonetik Alfabeden (IPA) yardım alınabilir. (Parçalarüstü sesbirimlerin IPA'daki gösterimleri için bk. *Handbook of the International Phonetic Association* (2007). IPA'daki işaretlerin Türkçe açıklamaları için bk. Pekacar ve Dilek, 2010, s. 78-80; Ergenç ve Bekâr Uzun, 2017, s. 67-68).

Ağız çalışmalarında sözlü metinler yazıya geçirilirken daha çok parça sesbirimlere odaklanıldığı için vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimler ihmal edilmektedir. Örneğin, transkripsiyon aşamasında özellikle yarı kalın /á/, /í/, /ó/, /ú/ ünlüleri, kapalı /è/ ünlüsü, açık /e/ ünlüsü (/ä/), geniz ünlüleri: /ã/, /ẽ/, /ĩ/, /õ/, /ũ/, /ü/, damak ünsüzleri /g/, /k/, dip damak/gırtlak /g/, /k/ ünsüzleri ve orta damak /g/, /k/ ünsüzleri gibi parça sesbirimlerinden hangisinin duyulduğuna karar vermeye çalışılırken parçalarüstü birimler gözden kaçabilmektedir. Parçalarüstü sesbirimleri sağlıklı biçimde tespit edebilmek için transkripsiyon işlemi tamamlandıktan sonra aynı metinleri parçalarüstü sesbirimlere odaklanarak yeniden dinlemek iyi bir yöntemdir. Elbette her ikisini aynı anda tespit etmek mümkündür, ancak *Ankara İli Ağızları* adlı çalışmamızda metinleri yazıya geçirdikten sonra parçalarüstü sesbirimleri tespit etmek için tekrar dinleme yapmanın iyi bir yol olduğu görülmüştür.

2. İnceleme Sorunu

Bir ağız çalışmasında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesinde ağız araştırmacısının amacı belirleyici olmaktadır. Yani ağız araştırmacısı, çalışmasını sadece parça sesbirimlerle sınırlayıp fonolojik bir incelemeyi yeterli görebilir veya sesbirimlerle birlikte alt sesbirimleri ve parçalarüstü sesbirimleri inceleme yolunu tercih edebilir. Araştırma yapılan ağız bölgesinde parçalarüstü sesbirimlerin anlam ayırmada veya soru yapmada tipik bir durum sergilemesi, bunların incelenmesi için bir ölçüt olabilir. Dolayısıyla ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesi, bir tercih veya yöntem sorunudur.

Mevcut çalışmalarda parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmediğini veya hangilerinin incelendiğini tespit etmek için kaynak taraması yapılmıştır. Bu tarama, TDK tarafından kitap olarak yayımlanmış olan Türkiye Türkçesi ağız çalışmalarıyla sınırlandırılmıştır. Yapılan taramaya göre parçalarüstü sesbirimlere yer veren ağız çalışmalarında yalnızca vurgu üzerinde durulduğu görülmüştür.

Rize İli Ağızları (Günay, 2003, s. 100-101), *Neveşehir ve Yöresi Ağızları* (Korkmaz, 1994, s. 110-114), *Erzurum İli Ağızları* (Gemalmaz, 1995, s. 222-224), *Erzincan ve Yöresi Ağızları* (Sağır, 1995, s. 121-122), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları* (Günşen, 2000, s. 84-89), *Kütahya ve Yöresi Ağızları* (Gülensoy, 1988, s. 70-73), *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı* (Öztürk, 2009, s. 129-131), *Antalya İli Korkuteli İlçesi ve Yöresi Ağızları* (Atmaca, 2017, s. 126-127), *Ahlat Ağzı Söz Varlığı* (Ertekinoglu, 2017, s. 62-63), *Bitlis Halk Ağzı ve Kültürü* (Zülfikar, 2021, s. 104-105) ve *Malatya İli Ağızları* (Gülseren, 2021, s. 117-118) adlı çalışmalarda *vurgu*, *kelime vurgusu*, *cümle vurgusu*, *grup vurgusu* konuları ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Kars İli Ağızları adlı çalışmada vurgu ayrı bir başlıkta ele alınmamış, ancak *Uzun Ünlüler* bölümünde vurgu ve tonlamaya bağlı uzun ünlüler incelenmiş (Ercilasun, 1983, s. 87-88) ve eserin sonuç bölümünde çok defa soru ekinin kullanılmadığı, bu durumda son hecenin vurgulu olduğu belirtilmiştir (Ercilasun, 1983, s. 153). *Zonguldak*, *Bartın*, *Karabük İlleri Ağızları* adlı çalışmada da yalnızca vurgu ve tonlamaya bağlı uzun ünlüler

üzerinde durulmuş (Eren, 1997, s. 22), sonuç bölümünde ise II. ve III. ağız yörelerinde kelime ve cümle sonlarına gelen heceler pek çok durumda yüksek tonla, bazen de alçalan tonda söylendiği belirtilmiştir (Eren, 1997, s. 94-95). *Manisa Ağızları* adlı eserinin ünlü uzunlukları bölümünde vurgu ve tonlamaya bağlı ünlü uzunlukları tespit edilmiş (İlker, 2017, s. 87), *Soru Cümleleri* bölümünde vurgu ve tonlamaya yapılan soru cümleleri incelenmiştir (İlker, 2017, s. 532), *Bismil Türkmen Ağzı* adlı çalışmada vurgu ve tonlama ile ilgili uzun ünlüler; *konusucuya bağlı olarak değişen uzunluklar, hitaplar, cevap edatları, ünlemler ve soru ekinin vurguyla karşılanması ile oluşan uzunluklar* olmak üzere beş başlıkta incelenmiş, ancak örneklerde yalnızca uzunluk gösterilmiş, vurgunun yeri gösterilmemiştir (Sökmen, 2016, s. 52-53).

Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları (Yıldırım, 2006, s. 57-58), *Isparta Merkez İlçe Ağızları* (Yıldız, 2021, s. 33), *Keban, Baskil ve Ağın Ağızları* (Buran, 1997, s. 26), *Ordu İli ve Yöresi Ağızları* (Demir, 2022, s. 55-56), *Balıkesir İli Ağızları* (Mutlu, 2022, s. 63-64), *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı* adlı çalışmalarda yalnızca vurgu ve tonlamaya bağlı uzun ünlüler ele alınmıştır (Özçelik ve Boz, 2001, s. 35). *Eskişehir İli Mihaliççik İlçesi ve Yöresi Ağızları* (İleri, 2008, s. 79) adlı çalışmada yalnızca ünlü ünlüler bölümünde vurguya bağlı uzunluklara değinilmiştir. *Diyarbakır Ağzı* adlı çalışmanın cümle bilgisi bölümünde soru cümlelerinin vurgu ile kurulmasına şu örnekler verilmiştir: *Bahân varırsan?* “Bana varır mısın?”, *Dilsizsen hanım?* “Hanım dilsiz misin?”, *Gişiye inan olur?* “Erkeğe inanılır mı?” vb. Ancak örneklerde vurgulu heceler gösterilmemiştir (Erten, 2011, s. 58).

Uşak İli Ağızları (Gülsevin, 2002), *Muğla ve Yöresi Ağızları* (Akar, 2013), *Eskişehir İli Yörük Ağızları* (Sert, 2020), *İzmir İli Ödemiş – Kiraz – Beydağ İlçeleri Ağızları* (Çakır, 2020) ve *Eskişehir İli Manav ağızları* (Doğru, 2020) adlı çalışmalarda yalnızca parça sesbirimler incelenmiş, parçalarüstü sesbirimler incelenmemiştir.

Türkiye’deki ağız araştırmaları uzmanları ve TDK Ağız Araştırmaları Bilim Kolu üyeleri iş birliği ile 2022 yılında hazırlanan *Türkiye Türkçesi Ağızlarından Seçmeler* adlı kitapta Türkiye sınırları içinde çeşitli bölgelerden seçilen 20 ilin karakteristik ağız özellikleri ve bu ağızlarla ilgili metinler bulunmaktadır. Söz konusu kitapta 20 il ağızından yalnızca üçünde vurgu ile ilgili bilgi yer almaktadır. Diyarbakır ili ağızlarında soru eki kullanılmadan vurgu ile soru yapıldığı (Boz, 2022, s. 232), Kars, Ardahan ve Iğdır illeri ağızlarında çoğunlukla soru ekinin kullanılmadığı, bu durumda son hecenin vurgulu olduğu (Ercilasun ve Yıldız, 2022, s. 381) ve Rize ili ağızlarında II. Ağız grubunun tonlama bakımından diğer ağızlardan ayrıldığı bilgileri verilmiştir (Günay ve Alpay, 2022, s. 640).

Görüldüğü gibi TDK tarafından yayımlanan ağız çalışmalarının bazılarında parçalarüstü sesbirimlerden vurgu ayrı başlıkta incelenmiş, bazılarında vurgu ve tonlama konusuna yalnızca *Uzun Ünlüler* bölümünde “Vurgu ve Tonlamaya Bağlı Uzun Ünlüler” başlığı altında değinilmiş, bazılarında soru cümlelerinin vurgu ile yapıldığı söylenmiş, az sayıda çalışmada parçalarüstü sesbirimler üzerinde hiç durulmamıştır. Ancak bütün ağız çalışmalarında *süre* konusu, *Uzun Ünlüler* başlığı altında ele alınmıştır.

Parçalarüstü sesbirimlerin incelenmemesinin sebepleri arasında, araştırmacının amacı, hedef kitle, araştırma yapılan yöre ağızında parçalarüstü sesbirimlerin anlam ayırmada tipik bir durum sergilememesi, çalışmanın yalnızca parça sesbirimlerle sınırlandırılması, parça ve parçalarüstü sesbirimlerin tespiti, tanımlanması ve incelenmesinde karşılaşılan zorluk vb. sayılabilir.

Bir yörenin fonetik özelliklerini tespit etmek amacıyla yapılan ağız çalışmaları, genellikle uzun metinler üzerinde yapılmaktadır. Parçalarüstü sesbirimlerin uzun metinler üzerinde değil de bağlam içinde verilen cümleler veya kelime grupları üzerinden incelenmesi, daha kolay ve somut sonuçlara ulaşılması bakımından tercih edilebilir.

Araştırma yapılan bir ağız bölgesinde şaşırma, alay etme, kızgınlık, memnuniyet vb. bildiren parçalarüstü birimlerin ortaya çıkması, aynı zamanda sahadaki ortama bağlıdır. Dolayısıyla parçalarüstü sesbirimleri tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalarda, derlemcinin sahada uzun süre kalması bu konuda daha sağlam veriler elde etmesini sağlayabilir.

2.1. Süre (İng. duration, lenght)

Bilindiği gibi ünlüler, çıkışları sırasında bir engele takılmadıkları için nefes yettiği kadar sürekli söylenebilir. *Süre*, ünlülerin çıkarılırken uzun ya da kısa söylenişleriyle ilgilidir. Ünlüler süre ölçütüne göre *kısa*, *normal süreli* ve *uzun ünlüler* olmak üzere üçe ayrılabilir. Normal ünlülerin boğumlanma sürelerinden daha kısa bir sürede boğumlanan ünlüye *kısa ünlü* (short vowel), boğumlanma süresi, normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan veya normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlüye *uzun ünlü* (long vowel) denir (Korkmaz, 2017, s. 177, 235).

Normal süre göreceli bir terim olduğu için bazı çalışmalarda ünlüler, süreleri bakımından *çok kısa*, *kısa* ve *uzun* olmak üzere üç başlıkta incelenir. Asli uzun ünlü bulunmadığı için ikinci sınıflandırmada Türkiye Türkçesinin ünlüleri *kısa* kabul edilir. Buradaki *kısa* ifadesi uzun ünlüye göre kısalığı yani göreceli normal süreyi ifade eder. İki sınıflandırmada kısa ünlüler ile çok kısa ünlüler; normal süreli ünlüler ile kısa ünlüler denktir. Bu iki ayırmadaki karışıklığı ayırt etmek üzere aşağıdaki *Tablo 1* tarafımızca hazırlanmıştır.

1.Sınıflandırmaya göre süresi bakımından ünlüler			
Kısa Ünlüler (Normalden daha kısa): bırak-, böyle_ oldu vb.	Normal Süreli Ünlüler (Süresi ne uzun ne kısa): araba, çiçek, çocuk, anne vb.	Uzun Ünlüler (Söylenişi normalden uzun): câhil, lâzım, sûret, kâtil vb.	
2.Sınıflandırmaya göre süresi bakımından ünlüler			
Çok Kısa Ünlüler (Kısa ünlülere göre çok kısa): bırak-, böyle_ oldu vb.	Kısa Ünlüler (Uzun ünlüye göre kısa /normal süreli): araba, çiçek, çocuk, anne vb.	Uzun Ünlüler (Söylenişi normalden uzun): câhil, lâzım, sûret, kâtil vb.	

Tablo 1. *Uzun Ünlülerin Sınıflandırılması*

Ünlülerin telaffuzundaki uzunluk-kısalık her dilde değişik görünüm sunar. Bir dildeki uzun ünlü, bir başka dilde orta uzunlukta kabul edilebilir. Ünlülerdeki göreceli uzunluğu tespit etmek için *Sesyazar* adlı aygıttan yararlanılır (Ergenç, 1989, s. 33).

Ana Türkçe döneminde, Türkçe kelimelerde birincil uzun ünlülerin varlığı bilinmektedir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde birincil uzun ünlü, *yād el* deyimindeki *yād* ve *yārın* kelimelerinde görülür. Bunun yanında Türkçe kökenli kelimelerde sonradan ortaya çıkmış çok sayıda uzun ünlü bulunabilir (Demir ve Yılmaz, 2003, s. 154).

Bugünkü Türkiye Türkçesinde birincil uzun ünlü bulunan kelimelerin tamamı yabancı kökenlidir. Örneğin, *âlem*, *muâyene*, *kâtil*, *millî*, *resmî*, *sûret*, *câhil* vb. Ancak uzun zaman önce Türkçeye girmiş bazı yabancı kökenli kelimelerdeki uzun ünlüler kısalmıştır: Ar. kitâb > T *kitap*, Ar. ilâc > T *ilaç*, Ar. devâm > T *devam*, Ar. hukûk > T *hukuk* vb. Ünlüyle başlayan bir ek alma durumunda bazı alıntı kelimelerdeki asli uzunluklar ortaya çıkabilir: filmin devam+ı > [filmin devâmı], İslam hukuk+u > [İslam hukûku], zaman+ımızda > [zamânımızda] vb. Konuşma dilinde ses düşmesi, ulama, tonlama vb. ses olayları sonucu ortaya çıkan ancak yazıda gösterilmeyen ikincil uzunluklar da vardır: var + ol > [vār_ol], baş + üstüne > [bâş_üstüne], yağ > [yā], dağ > [dā], yağmur > [yāmur] vb. (Eker, 2005, s. 286-287).

Bazı kelimelerde uzunluk-kısalık anlam ayırıcı olabilir. Örneğin, *âlem* “bayrak” – *âlem* “dünya”, *hala* “babanın kız kardeşi” – *hâlâ* “henüz”, *adet* “sayı” – *âdet* “gelenek”, *aşık* “eklem kemiği” – *âşık* “vurgun, tutkun” vb. Anlam ayırıcı özelliği sebebiyle *süre*, parçalarüstü sesbirimlerinden sayılmaktadır. Sürenin anlam ayırıcı özelliği, Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülebilir: *dün* “önceki gün”, *dûn* “dügün”, *da* “bağlaç”, *dā* “dağ veya daha” vb.

Ölçünlü Türkçede yazılışları aynı, anlamları ve söylenişleri farklı olan kelimeleri ayırt etmek için okunuşları uzun olan ünlülerin üzerine düzeltme (^) işareti konur. Dolayısıyla Ölçünlü Türkçede bu tür kelimelerdeki düzeltme işareti aynı zamanda uzun ünlüyü gösterir: *âdet*, *hâlâ*, *âşık*, *âlem* vb. Ağız araştırmaları geleneksel transkripsiyon sisteminde uzunluk, ünlü üzerine konulan düz çizgi (¯) ile gösterilir: *âşam*, *bilmēyom*, *yāmır*, *kâtil*, vb. Uluslararası Fonetik Alfabe (IPA) ise uzunluk, ünlüden sonra köşeleri birbirine bakan iki üçgenle (:) gösterilir: *a:şam*, *bilme:yom*, *ya:mır*, *ka:til* vb.

Türkiye Türkçesi ağızlarında Türkçe kökenli kelimelerde birincil uzun ünlülerin izlerine rastlanmaktadır (Batı Anadolu ağızlarında birincil uzun ünlüler hakkında bk. Korkmaz, 1953, s. 197-203). Bununla birlikte Türkiye Türkçesi ağızlarında ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, hece kaynaşması vurgu vb. sebeplerle ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler vardır. Özellikle hece kaynaşması sonucu ortaya çıkan uzun ünlüler Türkiye Türkçesi ağızlarının en tipik özelliklerindedir. Ankara ili ağızlarında birincil ve ikincil uzun ünlülere şu örnekler verilebilir: *ād* (Ana Türkçe *ād*), *āk* (Ana Türkçe *āk*), *dōn* “elbise” (Ana Türkçe *tōn*), *yū-* “yıkamak” (Ana Türkçe *yū-*); *sicāsa* < sicaksa, *gelin_āmak* < gelin almak, *yılannā* < yılannar, *gadā* < kadar, *yālī* < yağlı, *hasdāne* << hastahane, *dālmış* < dağılmış, *sālā* < sağlığa vb. (Akca, 2012, s. 41-51).

Türkiye Türkçesi ağızlarında bazı alıntı kelimelerdeki uzunluklar korunabilir. Örneğin, *hāne* (< Far. *hāne*), *berāber* (< Far. *berāber*), *mevzū* (< Ar. *mevzū*), *vāsita* (< Ar. *vāsita*) vb. Bunların dışında bazı ağızlarda -yor şimdiki zaman ekinde önce (*almāyo*, *bilmēyom*, *goşamāyo* vb.), -ki aitlik ekinde önce (*yanındākı*, *evdēki* vb.), vurgu ve tonlama sebebiyle (*yāndım*, *de'mē*, *biTdī* vb.), konuşma anında şaşırma, dil sürçmesi, sonraki kelimeyi hatırlamaya çalışma durumunda (*ēFendim*, *başgā*, *bi dē* vb.) ve bazı ünlem edatlarında (*yā*, *hā*, *ohō*, *ēy* vb.) ortaya çıkan ikincil uzunluklar da bulunabilir.

Bazı dillerde uzun süreli ünsüzlerden söz edilmekteyse de Türkçede bu durum genellikle seslenme ve emir biçimlerinde görülür: *Amma da yaptın:!*, *Sakin:!*, *Bır:ak!*, *Sağa dön:!* vb. (Ergenç, 1989, s. 34).

Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesi ağızlarında uzun ünlüler gerek alıntı gerekse Türkçe kelimelerde yoğun biçimde bulunmaktadır. Vurgu, tonlama gibi parçalarüstü sesbirimler ünlünün uzamasında etkili olabilmektedir. Dolayısıyla ağız çalışmalarında uzun ünlülerin çevriyazıda gösterilmesi ve incelenmesi gerekir. Nitekim bütün ağız çalışmalarında *süre* konusu uzun ünlüler bahsinde detaylıca incelenmektedir.

2.2. Vurgu (İng. stress)

Konuşma sırasında kelimedeki bir hecenin diğerlerine göre daha yüksek bir ses tonuyla daha baskılı bir biçimde söylenmesine *vurgu*, kelimelerde vurguyu üzerinde bulunduran heceye *vurgulu hece*, üzerinde vurgu bulunmayan, diğer hecelere oranla daha güçlü nefes baskısı taşımayan hecelere de *vurgusuz hece* denir. Vurgunun *kelime vurgusu*, *öbek vurgusu*, *cümle vurgusu*, *ünlem vurgusu* gibi çeşitleri vardır (Korkmaz, 2017, s. 247-248).

Türkçede vurgu ile ilgili ilk çalışmalar yabancı araştırmacılar tarafından 1940'lı yıllarda yapılmıştır. Grønbech, “Der Akzent im Türkischen und Mongolischen” adlı makalesinde kendisinden önce yapılan çalışmaları değerlendirdikten sonra, yabancı araştırmacıların Türkçedeki vurguyu kendi anadillerine ve önyargılarına göre algıladıklarını belirtmiştir (1940, s. 384). Benzing, “Noch einmal die Frage der Betonung im Türkische” adlı makalesinde vurgunun Türkçede anlam ayırıcı değere sahip olduğunu söylemiş ve “anlam ayırıcı” anlamında *hochton* terimini kullanmıştır. Benzing daha sonra Türkçede vurguyla ilgili *á-rtik* “şimdi, nihayet, sonunda”, *á-rtik* “artık, arta kalan”; *yá-lníz* “sadece”, *yá-lníz* “yalnız, tek başına” gibi örnekler vermiştir (1941, s. 301). Krámský, “Betonungsfunktion im Türkischen” adlı makalesinde vurgu kayması, ikinci vurgu, Türkçede vurgunun işlevleri vb. konular üzerinde durmuştur (1944, s. 282-293). (Vurgu konusunda daha geniş bilgi için ayrıca bk. Ergenç, 1989, s. 42-52; Lewis, 2000, s. 19-22; Coşkun, 2000, s. 126-130; Demircan, 2001, s. 123-162; Eker, 2005, s. 317-322, Börekçi, 2005, s. 187-207; Sebzecioğlu, 2016, s. 100-111; Demir ve Yılmaz, 2018, s. 43-48; Yıldız, 2022, s. 30-35).

Eker, Türkçede vurgu ya da vurgusuzluğun fonemik yani anlam ayırt edici özellik taşıdığını, vurgu değişikliğinin kelimenin türünü ve anlamını değiştirebildiğini, örneğin, [*senDE*] kelimesinde vurgunun son hecede olması bulunma durumunu, [*SEN de*] söyleyişinin ise isim ve edat birlikteliğini gösterdiğini söyler. Eker, vurgu değişikliğinin sözcük türlerini değiştirmesiyle ilgili şu örnekleri verir: [*YALnız*] (edat), [*yalNIZ*] (sıfat), [*AYdın*] (şehir adı), [*ayDIN*] (münevver), [*KAZma*] (olumsuz emir), [*kazMA*] (kazma işi) vb. (2005, s. 318).

Türkçede *eşbiçimli* kelimelerin ayırt edilmesinde de vurgu etkilidir. *Eşbiçimli* kelimelerde yanlış vurgulama yanlış anlaşılmalara sebep olabilir. Yazı dilinde noktalama işaretleri veya büyük, küçük yazımla ayırt edilebilen bu çiftler, konuşma dilinde vurgu ile birbirinden ayrılır. Örneğin, “*Gelin buraya.*” cümlesinde ilk hece vurgulandığında [*GELin*] birkaç kişiye gelmeleri için emir verme, ikinci hece vurgulandığında [*geLİN*] evlenen kızı çağırma söz konusudur (Ergenç, 1989, s. 46).

Türkçede genellikle son hecede bulunan vurgu, ilk hecede az, orta hecede ise çok azdır. Örneğin, *çiÇEK*, *çoCUK*, *çekirGE*, *ılıCA*, *topRAK*, *baLİK* vb. Ancak yer adlarında ve bazı alıntı kelimelerde vurgu diğer hecelerde bulunabilir. *ORdu*, *ÇANKırı*, *ANkara*, *BANka*, *alMANya*, *PENguen*, *faSULye*, *YunanisTAN*, *BulgarisTAN* vb. (Eker, 2005, s. 318-321).

Türkçede bazı ekler vurguyu kendi üzerine alırken bazı ekler vurguyu üzerine almayıp kendinden önceki heceye atar. Vurguyu üzerine almayan eklerin bazıları

şunlardır: Vasıta hâli eki: -la [araBAYla], bildirme eki: -DXr (güzELdir), olumsuzluk eki: -mA- (koNUŞma), gereklilik eki: -mAlI [çaLIŞmalı], eşitlik hâli eki -CA [yaVAŞça], zarf-fiil eki: -ken [koŞARken] vb.

Türkçede orta hece vurgusuzdur. Bu sebeple ünlü ile başlayan bir ek alma durumunda orta hece ünlüsü genellikle daralır ya da düşer. Örneğin, burada > [burda], şurada > [şurda], nereden > [nerden], karın+ım > *karnım*, gönül+üm > *gönlüm*, yapacak > [yapıcak veya yapcak], gelecek > [gelicek veya gelecek] vb. Orta hece ünlüsünün daralmasında /y/ ünsüzünün daraltıcı etkisi de olabilir: *bilmiyen*, *almıyan*, *haviya*, *Anğarıya*, *yuyıya* vb.

Bir dilin farklı ağızları aynı zamanda parçalarüstü sesbirim özellikleri bakımından da birbirinden ayrılır. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi ağızlarının farklı bölgelerinde vurgu konusunda Ölçünlü Türkçeye benzer ve farklılaşan özellikler bulunmaktadır. Vurgu konusunda Türkiye Türkçesi ağızlarıyla Ölçünlü Türkçe arasındaki en önemli fark soru cümlelerinde görülür. Bilindiği gibi Ölçünlü Türkçede soru cümleleri soru bildiren ekler, edatlar, zamirler, sıfatlar ve zarflarla kurulur. Doğu Grubu ağızlarında bu ek ve edatlar kullanılmadan, genellikle son kelimenin son hecesinde bulunan vurgu ile cümleye soru anlamı kazandırılmaktadır. Tonlama ve bazen uzatılan son hece ünlüsü bu vurguyu pekiştirmektedir. Bu özellik, Doğu Grubu ağızlarını diğer ağızlardan ayırmaktadır. Vurgunun Türkiye Türkçesi ağızlarının ana gruplarının belirlenmesinde Karahan tarafından bir ölçüt olarak kullanılması son derece önemlidir. Örneğin, *Yalnız geldin?* “Yalnız mı geldin?”, *İyisiz?* “İyi misiniz?”, *Emmi bahan bir oda var?* “Amca bana bir oda var mı?”, *Sen yoğurt yersen?* “Sen yoğurt yer misin? vb. (Karahan, 1996, s. 52).

Kıbrıs ağızlarında da soru anlamının vurgu ile sağlanması neredeyse sistemlidir. Kıbrıs ağızlarında soru eki Ölçünlü Türkçeye göre çok az kullanılmaktadır. Eksik olan soru ekinin işlevini vurgu yerine getirmektedir. Örneğin, *Geldin* “Geldin mi?”, *Annen evdedir* “Annen evde mi?”, *Buraya park yapılır?* “Buraya park yapılır mı?” (Demir, 2023). Bu özellik de Kıbrıs ağızlarını diğer ağızlardan ayıran bir ölçüt olarak kabul edilebilir. Aslında soru ekinin eksikliği ve sorunun vurguyla yapılması, Doğu Anadolu ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde de görülür. Ancak Kıbrıs ağızlarındaki vurgulama biçimi bunlardan farklıdır. Kıbrıs ağızlarında vurgulu hece, Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi uzatılmaz. Bu konuda daha sağlam bilgilere deneysel çalışmalarla ulaşmak mümkün olacaktır (Demir, 2002, s. 107).

Soru cümlelerinin vurgu ile yapılması, Türkiye Türkçesinin başka ağızlarında da görülebilir. Örneğin Yozgat’ın Çayıralan ve Çandır ilçelerinde soru cümlelerinin vurgu ile yapılması tipik olmasa da yaygındır. Örneğin, *Bili yō?* “Biliyor musun?”, *Görü yō?* “Görüyor musun?”, *Duy dū?* “Duydun mu?”, *Düş tū?* “Düştün mü?” vb. (Korkmazığiğit, 2010, s. 52; İlaslan, 2006, s. 45). Bu örneklerde son heceler vurguludur. Soru yapmak için vurgulanan son hecelerde vurguya bağlı uzunluk ve ton ortaya çıkmaktadır. Nitekim Çandır ilçesinden yaptığımız derlemelerde, dinleme ve duyuşumuza göre soru cümlelerinde vurgunun yanı sıra uzunluk ve yükselen ton olduğunu düşünüyoruz. Örneğin, *Üsünü gör dū?* “Hüseyin’i gördün mü?”, *Beni bil dī?* “Beni bildin mi?”. Nitekim, Karahan da bu tür örneklerde tonlama ve bazen uzatılan son hece ünlüsünün bu vurguyu pekiştirdiğini tespit etmiştir (1996, s. 52). Ancak bu durumun tam tespiti için fonetik laboratuvarlarından veya bilgisayar programlarından yardım almak gerekmektedir.

Yıldız (2022, s. 23-35), “Türkçede Vurgu (Standart Dilde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında)” adlı çalışmasında vurgunun sebep olduğu ünlü uzaması (Örneğin, *güzELce*,

vār, bāl, birāz, yūrsun “yıkarsın”), vurgusuzluğun sebep olduğu ünlü daralması veya düşmesi (Örneğin, *alyosun* “alıyorsun”, *buyyom* “üşüyorum”, *gelni* “gelini”) ve soru cümlelerinin vurgu ile yapılması (Örneğin, *Nassin iyisin?* “Nasılsın, iyi misin?”, *Bili'yoŋ?* “Biliyor musun”, *İşlesin?* “İşlesin mi?”, *Āni'yoŋ?* “Anlıyor musun?”) gibi konular üzerinde durmuştur.

Ankara ili ağızlarında peş peşe sıralanan kelimelerde son heceler vurgulu ve uzun ünlülü olabilir: *dālarda gendi biten acı elmalar, gūşburnu lār, alıŋ lār, hebisi olur*. “Dağlarda kendi biten acı elmalar, kuşburnular, alıçlar, hepsi olur.” (Akca, 2012, s. 203-204). Bu tür yapılarda ünlü uzaması Ölçünlü Türkçenin telaffuzunda da görülür. Parçalarüstü sesbirimler mutlaka sözcük içinde incelenmelidir. Bunlar, sözcük içinde incelenmezse doğru ve anlamlı sonuçlara ulaşamaz.

Vurgusuz orta hecedeki geniş ünlülerde daralma veya düşme, dar ünlülerde ise genellikle düşme meydana gelir: *alıcaŋ* “alacak”, *gelicek* “gelecek”, *yanna* “yanına”, *giyyoz* “giyiyoruz”, *burda* “burada”, *yoŋardan* “yukarıdan”, *yeycek* “yiyecek”, *buyyom* “üşüyorum” (< buyuyom). Bu durum Türkiye Türkçesi ağızlarında neredeyse sistemlidir.

Vurgu, üzerinde bulunduğu ünlünün uzamasına sebep olmasının yanı sıra fonemik yani anlam ayırıcı bir özelliğe sahiptir (Benzing, 1941, s. 301). Vurgusuzluk ise ünlü daralması, ünlü kısalması ve ünlü düşmesine yol açmaktadır. Bir ağız çalışmasının metin ve inceleme bölümlerinde vurgu göz ardı edilirse vurguya bağlı uzama, soru yapma; vurgusuzluğa bağlı daralma, düşme gibi özellikler de tam olarak tespit edilemeyecektir. Dolayısıyla vurgunun böyle önemli rol oynadığı bölgeler üzerine yapılan ağız araştırmalarında vurgu ihmal edilmemeli, çevriyazıda gösterilip incelenmelidir.

2.3. Ton (İng. tone)

Konuşmada anlam ayırıcı özelliğe sahip sesbirimlerden biri de tondur. Konuşma sırasında seslerin titreşimlerindeki yükselip alçalma farklarından kaynaklanan perdelenme olayına, hecenin tiz veya pes söylenmesine *ton* denir. ↑*Bu?* “Bu mu?”, ↓*Bu*. “Evet bu” vb. Konuşma sırasında, konuşmaya hâkim olan esas tonda çeşitli anlam incelikleri sağlayan değişikliklere, konuşanın önem verdiği veya ayırıcı anlamlar vermek istediği kelimelerde başvurduğu değişik ton, kelime ve heceler arasında yükseklik ve yoğunluk bakımından meydana getirdiği farklara da *tonlama* denir (Korkmaz, 2017, s. 228).

Bazı dillerde *ton* anlam ayırmada önemli rol oynar ve bu yüzden bu tür dillere *ton dilleri* de denir: Çince, Tibetçe ve bazı Afrika dilleri gibi. Bazı dillerde temel söyleyişteki sapmalar sadece söyleyiş bozukluğu olarak algılanır. Parçalarüstü sesbirimler Türkçede de önemli bir işleve sahiptirler ancak bürünsel özelliklerden sapmalar olsa bile çoğu durumda bağlamdan hareketle doğru iletişim kurmak mümkündür (Demir ve Yılmaz, 2018, s. 42).

Vardar (2002, s. 194), *ton* yerine *titrem* terimini tercih eder ve titremi şöyle tanımlar: “Genellikle gösterenleri aynı, gösterilenleri ayrı anlambirimleri nitelendiren ve sesin yüksekliğindeki değişikliklerle gerçekleşen, ayırıcı, dilbilimsel değer taşıyabilen bürün olgusu (ton da denir). *Titrem*, anlam ayırıcı işlev yerine getirdiği ölçüde sesbirim gibi işlem görür”.

Kişinin içinde bulunduğu ruhsal durumu ve genel karakteriyle paralellik gösteren ton, kelimedeki vurgulu hecenin alçalan ya da yükselen bir ses tonuyla söylenmesi sonucunda anlam farkına sebep olduğu için parçalarüstü sesbirimlerden sayılır. Çince, Nijerya dilleri gibi bazı dillerde kelimelerin anlamlarını ayırmak için kullanılan ton, Türkçede ezgi

birimine bağlıdır ve genellikle tek kelimeden oluşan bildirilerde anlam ayırıcı olarak kullanılır (Ergenç, 1989, s. 40).

Ton, ses bakımından heceye özgü bir ses örtüsüdür. Söz içinde birinci derece vurgu alan hece / odak üzerinde ses perdesinin iniş çıkışıdır. Ton çeşitleri şunlardır: 1. *Alçalan* (üst perdeden alt perdeye doğru) 2. *Yükselen* (alt perdeden üst perdeye doğru) 3. *Yükselip alçalan* 4. *Alçalıp yükselen*. Parça sesbirimlere benzer biçimde ton da gerek Çincece olduğu gibi kelime düzeyinde gerekse Türkçede olduğu gibi söz düzeyinde düşey karşıtlıkta kullanılır (Demircan, 2001, s. 27-28). Örneğin:

Bağlam

Ton

- Bunu kim yaptı? -**Ben** (alçalan – mahcubiyet)
- Sen çocuğa bakacaksın. -**Ben?** (yükselen – ben mi?)
- Onu buraya kim çağırdı? -**Ben.** (alçalıp yükselen – Ne olacak?)
- Çocuğa kim bakacak? -**Sen.** (yükselip alçalan – alaylı)
- Evi kim temizleyecek? -**Sen.** (düz ton – duymadın mı?)

Ton çoğu zaman vurguyla karıştırılmaktadır. Bunun sebebi, vurgunun aynı zamanda uzama veya ton değişikliği yapması olabilir. Hece ve kelimelerdeki vurgular toplamı, yani vurguların bir araya gelerek art arda birleşmeleri tonu, cümledeki tonların toplamı ise ezgiyi oluşturmaktadır. Parçalarüstü birimlerin temel frekansla ilgili boyutlarından biri olan ton, anlam ayırıcı özelliğe sahip olmasının yanı sıra sesin duygu yönünü ortaya koyması bakımından da konuşmanın temelini oluşturmaktadır (Coşkun, 2016, s. 148).

Tonun anlam ayırıcı özelliği için şu örnekler de verilebilir:

- Buyrūn. (alçalan ton – Hoş geldiniz)
- Buyrūn. (yükselen ton – Ne istiyorsunuz?)
- Yā! (yükselen ton – *şaşıma*, öyle mi?)
- Yā. (alçalan ton – işte durum böyle)

Türkçede ton, tıpkı vurgu gibi fonemik olsa da Çince, Tibetçe gibi tek heceli dillerdeki kadar sistemli şekilde anlam ayırıcı özelliğe sahip değildir. Örneğin, Tay dilinde, alçalan perdede [kha:ʋ] “hizmetçi” yükselen perdede ise [kha:ʌ] “bacak” anlamına gelir. Standart Çincece [ma] kelimesi dört farklı tonda, dört farklı anlamda kullanılır: [ma˥] “anne”, [ma ʋ] “azarlama”, [ma ʌ] “kenevir”, [ma ʌ] “at” (*Handbook of the International Phonetic Association* (2007, s. 14-15).

Ton kullanımı kişiye, konuşurun ruhsal durumuna ve genel yapısına bağlı olarak değişiklik gösterebildiği gibi bir milletin karakterine uygun olarak da değişik biçimlerde ortaya çıkabilir. Örneğin, İtalyanca ve İspanyolcada ton yüksekliği zengin, Türkçede zayıf, İngilizcede ise çok zayıftır (Ergenç, 2001, s. 27).

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında ton konusu genellikle *Uzun Ünlüler* bölümlerinde “Vurgu ve Tonlamaya Bağlı Uzun Ünlüler” başlığı altında incelenmiştir. Dolayısıyla çoğu çalışmada tonun yalnızca ünlü uzamasına sebep olma işlevi üzerinde durulmuştur. Oysa vurgu ile yapılan soru cümlelerinde soru anlamını veren aynı zamanda tondur, ancak ağız araştırmalarında soru cümlelerinin yalnızca vurguyla yapıldığı bilgileri tekrar edilmektedir. Bazı çalışmalarda ise tonun çevriyazıda hiç gösterilmediği ve incelenmediği görülmüştür. Ağız çalışmasını parça sesbirimlerle sınırlandırma, parça sesbirimlerle parçalarüstü sesbirimlerin aynı anda tespitinde ve incelenmesinde yaşanan zorluk, yazı karakteri sorunu, Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında vurgu ve ton dışında parçalarüstü sesbirimleri inceleme geleneğinin oluşmamış olması, önceki çalışmaları örnek alma vb. bu durumun sebepleri arasında sayılabilir. Ancak, tonlamanın yaygın olduğu ve anlam farkına yol açtığı bir yöre ağızı üzerine çalışma yapılıyorsa veya

çalışma yapılan ağız bölgesinde vurgu ile yapılan soru cümlelerinde vurgunun yanı sıra tonlama da etkin rol oynuyorsa tonlamanın çevriyazıda gösterilmesi ve incelenmesi gerekir.

2.4. Kavşak (İng. juncture)

Kavşak ve *durak*, birbiriyle ilişkili olan parçalarüstü sesbirimlerdir. Bu sebeple bazı kaynaklarda her ikisi aynı başlıkta ele alınmıştır (bk. Demircan, 2001, s. 104; Ergenç, 1989, s. 35; Ergenç, 2002, s. 26). *Çağdaş Türk Dili* adlı eserde *kavşak* yer almamış, ancak *durak* ve *durgu* ayrımı yapılmıştır (Eker, 2005, s. 324). Demircan, aslında Türkçede yapısal sesbirim incelemelerinde belirlenen *kavşak* sesbiriminin kullanılmadığını, ancak anlatım birimleri arasına yerleştirilen *durak* yerinin anlamı etkilediğini, *durak* ve *kavşak* terimlerinin karıştırılmaması gerektiğini söylemiştir. (2001, s. 104-105).

Ses bilgisiyle ilgili çalışmalarda kavşağın kelime içindeki durumu ile kelimeler arasındaki durumu olmak üzere iki özelliği ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, kavşağın biçimbirimler arası geçişlerde sınır sinyallerinin bir bölümünü teşkil eden, biçimbirimlerin sınır özelliklerini gösteren bir birim olmasıdır. Örneğin Türkçede kök biçimbirimler heceyle örtüşür: gel-, sev-, yol, ev vb. Ancak ünsüzle biten kök, ünlüyle başlayan ek aldığında biçimbirimle hecenin örtüşmesi ortadan kalkar. Çünkü bu durumda kökün son sesindeki ünsüz, kökten ayrılarak ekin başındaki ünlünün yanında yer alır: Biçimbirimsel gösterimde *ev-e* kelimesi heceleme sırasında *e-ve* biçimini alır (Ergenç, 1989, s. 35-36).

Bir bürün olarak değerlendirilen *kavşak*, anlamlı birimler arası geçişlerdeki yerleştiriliş biçimine göre önce ya da sonra gelen seslerde sezilebilir değişikliklerin tümüdür. Sesdizimsel olarak Türkçede kavşak (+) işlemleri farklıdır: **I.** *O karı# # 'şık x O kar-ı 'ş-ık* **II.** *Saklı# #ya 'nu söylesin x Sak 'lı-yan-ı söylesin* gibi örneklerde (#) ve (-) ile belirlenen yerlerdeki sesler arasında duyulur bir sesletim ayrılığı yoktur, çünkü sesletim hecelemeğe göre yapılıdır (Demircan, 2001, s. 104).

Kavşağın ikinci özelliği, kelime ya da cümle gibi birimlerin sınırlarını, susma, tonlama gibi birimlerle belirlemesidir. Kavşağın bu yönü, *durakla* benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla, *kavşak*, biçimbirim, kelime ya da cümle gibi birimlerin sınırlarını bildiren susma, tonlama gibi sınır özelliklerini gösteren birimdir. Örneğin, *otel* sözcüğünde birinci ve ikinci hece arasında duraklama bulunmazken *o tel*'de *o* ile *tel* arasında duraklama vardır. *Kavşak*, yalnızca geçiş yerlerindeki ses değişimlerinin toplamıdır (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011, s. 171-172). Dilbilim Sözlüğü'ndeki bu tanım, kavşağın her iki özelliğini de ortaya koymaktadır.

Ergenç, *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü* adlı eserinde *kavşağı*, *ulama* ile ilişkilendirerek “ünsüzle biten bir kelime ile ünlü ile başlayan kelime arasında söyleyişte ulamayı ortadan kaldırmak amacıyla verilen kısa ara” şeklinde tanımlamıştır. (2002, s. 26). *Kavşak*, Türkçede anlam ayırıcı özelliğe sahip olduğundan parçalarüstü sesbirim (bürünbirim) olarak kabul edilir.

Balkon 'açılmış / balkona çıkmış

Kaldır 'aç / kaldıraç

Yaygın sınıflandırmaya göre *kavşak*, *açık kavşak* (*artı kavşak*) ve *kapalı kavşak* olmak üzere ikiye ayrılır. *Açık kavşak*, sessizlikten önce sözcük sınırında kullanılan özelliklerdir ve genellikle artı işareti <+> ile gösterilir. *Kapalı kavşak* ise bir kelime içindeki sesler arasındaki normal geçişlere atıfta bulunur. *Co-opt* /kou'a:pt/ “oybirliği ile üye seçmek” örneğinde olduğu gibi kelime içindeki açık geçişin özel durumlarını ele almak için *iç açık kavşak* terimi kullanılabilir. Bazen bu olasılıkları ele almak için

kullanılan daha genel bir ayırım, 'açık' ve 'kapalı' geçiş arasındaki ayırımdır (Crystal, 2008, s. 259).

Kavşak adı verilen kısa soluklanma ile onun tersi olan *ulama* birbiriyle ilişkilidir. Bazen önemsiz görünse de *ulama* durumunda *kavşak*ın ortadan kalkması çoğu kez anlam farkına yol açabilir (Ergenç, 1989, s. 37). Örneğin:

Adam yatak almış. Adam yatakalınmış.

Bölüğün tank erleri. Bölüğün tankerleri. vb.

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında *kavşak*, çevriyazıda gösterilip incelenmediği için bu konuda bir sorun gözükmemektedir. Ancak ağız araştırmalarında *kavşak*ın, çevriyazıda gösterilip gösterilmeyeceği, ses bilgisinde incelenip incelenmeyeceği konusu tartışılabilir. Öncelikle *kavşak*ın nasıl gösterileceği sorun teşkil etmektedir. Çünkü fonetik çalışmalarda bile *kavşak*, ' , +, -, #, / gibi farklı işaretlerle gösterilmiştir.

Bir başka sorun, konuşma dilinde *kavşak* ve *durak*ın tersine sürekli *ulamalar* yapılmasıdır. Bu sebeple akıcı konuşmada *kavşak* ve *durak* ancak özel durumlarda ortaya çıkabilir. Bu tür özel durumlarda *kavşak* yeri gösterilebilir. Örneğin: [*balkon# #açıkılmış*] x [*balkona# #çıkılmış*]; [O# #karışık] x [O karış# #şık] vb.

Kavşak yerlerinin belirlenmesinde bağlam da çok önemlidir. Örneğin, kaynak kişi bir oteli veya bir teli kastetse de akıcı konuşmada [*otel bizim*] diyebilir. Derlemeci, kaynak kişinin bunlardan hangisini kastettiğini bağlamdan bildiği için duruma göre *O tel bizim* veya *Otel bizim* şeklinde yazıya geçirir. *O tel bizim* cümlesinde *kavşak* yapılmamış olsa bile kelimeler arasındaki boşluk, anlam karışıklığını gidermeye yardımcı olur. Kaynak kişi bu iki kelime arasında belirgin bir duraklama yapmışsa ağız araştırmacısı cümleyi çevriyazıda [O# #tel bizim] şeklinde gösterebilir, ancak kaynak kişinin akıcı konuşmada çok özel bir durum dışında *kavşak* yapması pek mümkün değildir.

2.5. Durak (İng. pause)

Bir metni oluşturan kelimeler arasında kısa aralıklar bulunur. Bu aralıklar kelime sınırlarını, öbek sınırlarını, öğeleri veya cümleleri birbirinden ayırmak için kullanılır. Bunlar, anlam ayırıcıdır ve metnin doğru anlaşılması için önemlidir (Demir ve Yılmaz, 2018, s. 49). Konuşmada anlamın gerektirdiği biçimde, başka bir konu veya düşünceye geçmek üzere kelimeler arasında yapılan ses kesintisine *durak* (pause) denir. Söz diziminde hiçbir değişiklik yapılmadan vurgu ve durakların değişmesi anlamı etkileyebilir. “**Çalış** / baban gibi eşek olma.” ile “**Çalış baban gibi** / eşek olma.” sözlerinde *durak* yeri (/) anlamı belirler (Demircan, 2001, s. 104; Eker, 2005, s. 324-325). *Durak* yerinin anlamı etkilemesine şu örnekler de verilebilir: **Yeşil** / gözlere iyi gelir. “Yeşil renk gözlere iyi gelir”, **Yeşil gözlere** / iyi gelir. “(Bu şey) yeşil gözlere iyi gelir.” **İhtiyar** / dilenciye para verdi. “İhtiyar (biri) dilenciye para verdi.” **İhtiyar dilenciye** / para verdi. “(Birisi) ihtiyar dilenciye para verdi.”

Bilimsel çalışmalarda *durak*, yatık çizgi ile (/) gösterilir. Türkiye Türkçesi Ağız araştırmalarında ise genellikle *durak* yeri çevriyazıda gösterilmez ve incelenmez. Bu sebeple aslında *durak* konusunda bir sorun gözükmemektedir. Ancak anlam farkı oluşan örneklerde *durak* yerini yatık çizgi (/) ile göstermek mümkündür. Örneğin, [*Gadın / dohdura gitmiş.*] veya [*Gadın dohdura / gitmiş.*] vb.

2.6. Ezgi (intonation)

Bir konuşma zincirinde hece, sözcük kökleri ve eklerle sözcükleri kapsayan ton ve değişmelerinin tümüne *ezgi* denir. *Ezgi* kişi, bağlam, konuşurun sosyal sınıfı, eğitimi gibi nedenlere bağlı olarak değişmekte ve bu bakımdan tam olarak belli kurallara

bağlanamamaktadır. Türkçede ezginin yine de belirlenebilen bir yönü vardır ve iletişim açısından önemlidir. Örnek olarak biçimbilgisel ve söz dizimsel açıdan bitmiş görünen cümlelerin bağımsız cümleler mi yoksa bağımlı cümleler mi olduklarını ezgi sayesinde anlamak mümkündür.

Geldi. ↓

Geldi ↑ mi? ↓

Geldi mi ↑ gideriz. ↓

Yukarıdaki *Geldi* örneğinde sonda düşen bir ezgi vardır. Bu ezgi cümlelerin bittiğini gösterir. *Geldi mi* örneğinin sonunda ise önce yükselip sonra düşen bir ezgi vardır ve bu ezgi, soru cümlesine işaret eder. Buna karşılık aynı sözcük üçüncü cümlede ana cümleyi bitirmez. Yükselen ton cümlelerin bitmediğine işaret eder (Demir ve Yılmaz, 2018, s. 49-50). Ezgi konusunda daha geniş bilgi için ayrıca bk. (Fidan, 2002, s. 21-69).

Ezginin *biten ezgi*, *süren ezgi* ve *soru ezgisi* olmak üzere üç türü vardır (Ergenç, 2002, s. 27-29; Sebzecioğlu, 2016, s. 99).

2.6.1. Biten Ezgi

Cümlelerin bittiğini, yani verilmek istenen bildirim sona erdiğini konuşura iletmek üzere cümle sonunda ses tonu düşürülür. Buna biten ezgi denir: Bu toprakları sulamak gerekiyor. ↓

2.6.2. Süren Ezgi

Bu ezgide yan cümlelerde ya da sıralı cümlelerde bildirinin devam edeceği dinleyiciye sezdirilmek istendiğinde ses tonu ezgi doruğuyla aynı düzeyde kalır veya bir iki perde yükselir: Gezdim, ↑ → gördüm, ↑ yazdım. ↓

2.6.3. Soru Ezgisi

Dinleyiciden herhangi bir konuda bilgi veya cevap istendiğinde, cümle sonunda ses tonunun yükseltilmesiyle ortaya çıkan ezgi türüdür. Türkçede soru eki vurguyu üzerine almadığı için ezgi doruğu bir önceki hecede bulunmaktadır.

Anlıyor ↑ musun? ↓

Ezgi konusu, vurgu ve tonlama ile yakından ilişkilidir. Bu sebeple ağız çalışmalarında vurgu ve tonlama ile ilgili belirtilen hususlar, ezgi için de geçerlidir. Son yıllarda özellikle Kıbrıs ağızlarında vurgu, tonlama, ezgi gibi parçalarüstü sesbirimlerini inceleyen çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Çelebi, Kıbrıs Türk ağızlarında soru cümlelerinin -mX soru eki ya da soru sözcüğü kullanılmadan özel bir ezgiyle yapıldığını tespit etmiştir. Örneğin: *Ali geldi?* “Ali geldi mi?”, *Kahve içen?* “Kahve içer misin?” (Geniş bilgi için bk. Çelebi, 2002, s. 28; Çelebi, 2010, s. 118, 154-155).

Sonuç

Ağız çalışmalarında transkripsiyon sorunu üzerine günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır ve bunlar daha çok parça sesbirimlerle ilgilidir. Ancak ağız çalışmalarında hem parça hem parçalarüstü sesbirimlerle ilgili transkripsiyon sorunları henüz tamamen çözülememiştir.

TDK tarafından belirlenen, ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon alfabesinde parçalarüstü sesbirimlere ait yalnızca uzunluk (¯), vurgu ('), yükselen ton (^) ve alçalan ton (ˇ) işaretlerine yer verilmiş, öteki parçalarüstü sesbirimlerle ilgili işaretlere yer verilmemiştir. TDK, ağız araştırmaları için hazırlanan transkripsiyon alfabesine kavşak, durak, ezgi gibi diğer parçalarüstü sesbirimleri de ilave etmelidir. Parçalarüstü sesbirimlerle ilgili diğer işaretler konusunda Uluslararası Fonetik Alfabeden (IPA) yararlanılabilir.

Ağız araştırmalarında kullanılacak güncel transkripsiyon alfabetinin IPA'daki karşılıklarıyla birlikte TDK tarafından internet ortamında erişime sunulması, çevriyazi birliğinin sağlanmasına katkı sağlayabilir.

Parçalarüstü sesbirimlerin çevriyazıda gösterilip gösterilmemesi konusunda araştırmacının amacı belirleyici olmaktadır. Özel bir ses bilgisi veya bürün çalışmasının söz konusu olmadığı çalışmalarda fonolojik transkripsiyon yeterlidir, ancak bürün çalışması için sesbirim ve alt sesbirimlerin detaylıca gösterildiği fonetik transkripsiyon tercih edilmelidir.

Ağız çalışmalarında transkripsiyon yaparken daha çok parça sesbirimlere odaklanıldığı için vurgu, ton gibi parçalarüstü sesbirimler ihmal edilebilmektedir. Parçalarüstü sesbirimleri sağlıklı biçimde tespit edebilmek için transkripsiyon işlemi tamamlandıktan sonra aynı metinleri parçalarüstü sesbirimlere odaklanarak yeniden dinlemek iyi bir yöntemdir.

Bir ağız çalışmasında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesinde araştırmacının konusu, amacı ve hedef kitle belirleyici olmaktadır. İncelenen ağız bölgesinde parçalarüstü sesbirimlerin anlam ayırmada veya soru yapmada tipik bir durum sergilemesi, söz konusu ağzın bu yönden incelenmesi için bir ölçüt sayılabilir.

Bir yörenin fonetik özelliklerini tespit etmek amacıyla yapılan ağız çalışmaları genellikle uzun metinler üzerinde yapılmaktadır. Parçalarüstü sesbirimlerin uzun metinler üzerinde değil de bağlam içinde verilen kelimeler, kelime grupları ve cümleler üzerinde incelenmesi, daha kolay ve somut sonuçlara ulaşılması bakımından tercih edilebilir. Ayrıca parçalarüstü sesbirimler mutlaka sözcük içinde incelenmelidir. Bunlar, sözcük içinde incelenmezse doğru ve anlamlı sonuçlara ulaşılamaz.

Ses kayıtlarından parçalarüstü sesbirimleri tespit etmek mümkündür. Ancak araştırma yapılan bir ağız bölgesinde şaşırma, alay etme, kızgınlık, memnuniyet vb. bildiren parçalarüstü sesbirimlerin ortaya çıkması, biraz da sahadaki ortama bağlıdır. Dolayısıyla parçalarüstü sesbirimleri tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalarda, derlemecinin sahada uzun süre kalması, bu konuda daha sağlam veriler elde etmesini sağlayabilir. Dikkatli bir derlemeci, kendi yaşadığı bölgede parçalarüstü sesbirimleri daha sağlıklı biçimde tespit edebilir.

Türkiye Türkçesinin Doğu Grubu ağızları ile Kıbrıs ağzında soru cümleleri genellikle vurgu ile yapılmaktadır. Ancak farklı ağız gruplarının vurguyu yapma biçimlerinde de farklılıklar vardır. Örneğin, Kıbrıs ağzında, soru cümlelerinde vurgunun yanı sıra ton ve ezgi de rol oynamaktadır. Vurgu, ton, ezgi gibi parçalarüstü sesbirimlerin yaygın biçimde soru yapma, anlam ayırma vb. işlevlerinin söz konusu olduğu yöre üzerine yapılan ağız çalışmalarında bu birimler mutlaka dikkate alınmalı, ihmal edilmemelidir.

Ağız araştırmalarında parçalarüstü sesbirimlerin incelenip incelenmemesi, ilgili yöre ağzında parçalarüstü sesbirimlerin fonetik ve semantik etkisine göre de değişebilir. Araştırmacılar, yukarıda bahsedilen hususlara göre yöntemlerini belirlemelidir.

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
bk.	: Bakınız
C	: Cilt
DAÜ	: Doğu Akdeniz Üniversitesi
Ed.	: Editör, editörler

Far.	: Farsça
haz.	: Hazırlayan
İng.	: İngilizce
s.	: Sayfa
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
vb.	: Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi

Kaynakça

- Akar, A. (2013). *Muğla ve yöresi ağızları*. Ankara: TDK.
- Akca, H. (2012). *Ankara ili ağızları*. Ankara: TKAE.
- Atmaca, E. (2017). *Antalya ili Korkuteli ilçesi ve yöresi ağızları*. Ankara: TDK.
- Benzing, J. (1941). Noch einmal die Frage der Betonung im Türkischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 95(2), 300-304.
- Boz, E. (2022). Diyarbakır ili ağızları. *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*. L. Karahan ve Ö. Ay (Ed.) içinde (s. 217-251). Ankara: TDK.
- Börekçi, M. (2005). Türkçede vurgu-tonlama-ölçü-anlam ilişkisi. *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 187-207.
- Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın yöresi ağızları*. Ankara: TDK.
- Coşkun, M. V. (2000). Türkiye Türkçesinde vurgu, ton ve ezgi. *Türk Dili*. (584), (126-130).
- Coşkun, M. V. (2016). *Türkçenin ses bilgisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics*. (6. Baskı). USA: Blackwell Publishing.
- Çakır, A. (2020). *İzmir ili Ödemiş - Kiraz – Beydağ ilçeleri ağızları*. Ankara: TDK.
- Çelebi, N. (2002). *Kıbrıs ağızında ezgi*. (Yüksek Lisans Tezi). Kıbrıs: DAÜ.
- Çelebi, N. (2010). *Kıbrıs Türk ağızlarında dil ilişkisi izleri*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Delice, H. İ. (1995). Anadolu ve Rumeli ağızları metinlerinde kullanılan seslerin transkripsiyonu meselesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 1(1). 119-126.
- Demir, N. (2022). *Ordu ili ve yöresi ağızları (inceleme – metinler – sözlük)*. Ankara: TDK.
- Demir, N. (2002). Kıbrıs ağızları üzerine. *Scholarly depth and accuracy. A festschrift to Lars Johanson- Lars Johanson armağanı*. N. Demir ve F. Turan (Ed.) içinde (s. 100-110). Ankara: Grafiker.
- Demir, N. (2013). *Ankara örneğinde ağızların belgelenmesi*. Ankara: TDK.
- Demir, N. (2002). Kıbrıs ağızları üzerine notlar. *Scholarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*. (Nurettin Demir - Fikret Turan Haz.). 100-110.
- Demir, N.; Yılmaz, E. (2003). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demir, N.; Yılmaz, E. (2018). *Türkçe ses bilgisi*. (H. Pilancı Ed.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

- Demiray, E. (2008). Ağız araştırmalarında transkripsiyon işaretlerinin farklı kullanılması sorunu. *Turkish Studies*, 3(6), 215-227.
- Demircan, Ö. (2001). *Türkçenin ses dizimi*. İstanbul: DER.
- Demirci, K. (2017). *Türkoloji için dilbilim*. Ankara: Anı.
- Doğru, F. (2022). *Eskişehir ili Manav ağızları*. Ankara: TDK.
- Eker, S. (2005). *Çağdaş Türk dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eker, S. (2007). Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri. *İlmî Araştırmalar*, 24, 23-42.
- Ercilasun, A. B.; Yıldız, M. (2022). Kars, Ardahan ve Iğdır illeri ağızları. *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*. L. Karahan ve Ö. Ay (Ed.) içinde (s. 359-390). Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (1983). *Kars ili ağızları – ses bilgisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (1999). Ağız araştırmalarında kullanılacak transkripsiyon işaretleri. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997) içinde (s. 43-48). Ankara: TDK.
- Eren, M. E. (1997). *Zonguldak – Bartın – Karabük illeri ağızları*. Ankara: TDK.
- Ergenç, İ., Bekâr Uzun, P. (2017). *Türkçenin ses dizgesi*. İstanbul: Seçkin.
- Ergenç, İ. (1989). *Türkiye Türkçesinin görevsel sesbilimi*. Ankara: Engin.
- Ergenç, İ. (2002). *Konuşma dili ve Türkçenin söyleyiş sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Ertekinoglu, S. (2017). *Ahlat ağzı söz varlığı*. Ankara: TDK.
- Erten, M. (2011). *Diyarbakır ağzı (inceleme – metinler – sözlük)*. Ankara: TDK.
- Fidan, D. (2002). *Türkçede ezgi örüntüleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları (inceleme – metinler – sözlük ve dizinler) I. Cilt*. Ankara: TDK.
- Grønbech, K. (1940). Der Akzent im Türkischen und Mongolischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 94(3/4), 375-390.
- Gülensoy, T. (1979). Türk fonetik transkripsiyonu üzerine. *DTCF Türkoloji Dergisi VIII*. 160-190.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve yöresi ağızları (inceleme, metinler, sözlük)*. Ankara: TDK.
- Gülseren, C. (2021). *Malatya ili ağızları*. Ankara: TDK.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları (inceleme – metinler – sözlük)*. Ankara: TDK.
- Günay, T.; Alpay, G. (2022). Rize ili ağızları. *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler*. L. Karahan ve Ö. Ay (Ed.) içinde (s. 615-646). Ankara: TDK.
- Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve yöresi ağızları (inceleme – metinler – sözlük)*. Ankara: TDK.
- Handbook of the international phonetic association* (2007). Cambridge: Cambridge University Pres.
- Hirik, E. (2019). Tekrarlı yüklemeler ile parçalarüstü ses birimlerin anlama etkisi. *İdil*, 8(53), 1-16.
- İlaslan, Ü. (2006). *Yozgat-Çandır ağzı (inceleme – metinler – sözlük)*. (Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- İleri, C. (2008). *Eskişehir ili Mihalıççık ilçesi ve yöresi ağızları*. Ankara: TDK.
- İlker, A. (2017). *Manisa ağızları*. Ankara: TDK.

- İmer K., Kocaman A., Özsoy A. S. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: TDK.
- Karahan, L. (2020). Ağız araştırmalarında fonetik laboratuvarlarının önemi. *Prozodi (Bürün Bilimi) ve Konuşma Çalıştayı Bildirileri*. İ. Çetin (Ed.) içinde (s. 85-92). Ankara: TDK.
- Kerimoğlu, C. (2017). *Genel dilbilime giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- Korkmaz, Z. (1953). Batı Anadolu ağızlarında asli vokal uzunlukları hakkında. *TDAY-Belleten*. 1 (197-203).
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *TDAY-Belleten* (1975-1976), 143-172, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (1995) içinde (C II, s. 199-221), Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (1994). *Nevşehir ve yöresi ağızları*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2011). Ağız araştırmalarındaki çeviri yazı ayrılıklarının bir sisteme bağlanması gereği üzerine. *TDAY-Belleten*. 59(1), 45-50.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Korkmazıyıt, A. (2010). *Çayıralan ve yöresi ağızları*. (Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Krámský, J. (1944). Betonungsfunktion im Türkischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 98(3/4), 282-293
- Lewis, G. L. (2000). *Turkish grammar*. (2. baskı). New York: Oxford University Press.
- Mutlu, H. K. (2022). *Balıkesir ili ağızları (inceleme – metinler – sözlük)*. Ankara: TDK.
- Özçelik, Ö. (2023). Prosody in Turkish. *Word prominence in languages with complex morphologies*. Ksenia Bogomolets ve Harry van der Hulst (Ed.) içinde (s. 493-519). Oxford: Oxford University Press.
- Özçelik S., Boz, E. (2001). *Diyarbakır ili Çüngüş ve Çermik yöresi ağızları (dil incelemesi, metinler, sözlük)*. Ankara: TDK.
- Öztürk, E. (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş yöreleri ağızları*. Ankara: TDK.
- Pekacar, Ç.; Güner Dilek, F. (2009). Uluslararası fonetik alfabe ve Türkiye'de ağız araştırmaları. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*. Â. Terzi ve A. Durkun (haz.) içinde (s. 575-589). Ankara: TDK.
- Pekacar, Ç., Güner Dilek, F. (2010). Uluslararası fonetik alfabe -2. *Dil Araştırmaları*, 6, 181-202.
- Sağır, M. (1995). *Erzincan ve yöresi ağızları (inceleme – metinler – sözlük)*. Ankara: TDK.
- Sağır, M. (1997a). Ağız çalışmalarında çeviriyazı. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997) içinde (s. 126-138). Ankara: TDK.
- Sağır, M. (1997b). Anadolu ağızlarında ünlüler. *TDAY-Belleten*. 1995, 377-390.
- Sağır, M. (1999). Anadolu ağızlarında ünlüler ünsüzler. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı* (1996) içinde (s. 987-996). Ankara: TDK.
- Sebzecioğlu, T. (2016). *Dilbilim kavramlarıyla Türkçe dilbilgisi*. İstanbul: Kesit.
- Sert, G. (2020). *Eskişehir ili Yörük ağızları*. Ankara: TDK.
- Sökmen, İ. (2016). *Bismil Türkmen ağızları*. Ankara: TDK.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim – temel kavramlar*. İstanbul: Papatya.
- Üçok, N. (2007). *Genel fonetik (ana çizgileri)*. İstanbul: Multilingual.

AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA PARÇALARÜSTÜ SESBİRİMLERİN ÇEVRIYAZIDA GÖSTERİLMESİ
VE İNCELENMESİYLE İLGİLİ SORUNLAR

- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye illeri ağızları I. Cilt*. Ankara: TDK.
- Yıldız, H. (2022). Türkçede vurgu (standart dilde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında). *Odyolojide Konuşmanın Fonetik (Sesbilgisel) ve Fonolojik (Sesbilimsel) Özelliklerinin Önemi: Türkçe Örneği*. Y.K. Kemaloğlu, H. Kasapoğlu Çengel, G. Mengü (Ed.) içinde (s.30-35). Ankara: Türkiye Klinikleri.
- Yıldız, O. (2021). *Isparta merkez ilçe ağızları*. Ankara: TDK.
- Zülfikar, H. (2021). *Bitlis halk ağzı ve kültürü*. Ankara: TDK.